

Balázs Géza:

Mindennapi szemiotikai rendszereink
Jelkulturális, jelpedagógiai megjegyzések

Mottó:

Egy nap 24 óra, egy ládában 24 sör van... Ez nem lehet véletlen.
(Internet)

- Egy 50-es melltartót szeretnék vásárolni a feleségemnek.
 - De uram, honnan vette ezt a méretet?
 - A kalappommal mértem le.
(Pesti vicc)

Cél, hipotézis

Tanulmányomban a mindennapi életünkben előforduló, eligazodásunkat segítő különféle szemiotikai rendszerek változásaira hozok példákat. Hipotézisem az, hogy a szemiotikai rendszerek (jelrendszerek) történelmi meghatározottságuk folytán különféle fejlődési-változási utakat futnak be, ezért idővel keverednek, logikájuk elhomályosodik, a jelfolyamat (szemiózis) elemei sérülnek, új jelentéseket kapnak, végső soron pedig gátolhatják a mindennapi életben az eligazodást, a segítséget, kommunikációs zavart okoznak.

A tanulmányban több nyelvi és egy téri jelrendszerbeli (házsámozási) példa segítségével igazolom a hipotézist. (További igen érdekes példákat, mint például a piktogramok egyre bonyolódó, újraalakuló világát – most mellőzöm.)¹

A kultúrák szemiotikai vonatkozása

A kultúra szemiotikai értelemben az ember által létrehozott és használt jelrendszerek összessége. A kultúra időben és térben tagolódik, nincs egyetlen kultúra, a kultúrák viszont kapcsolódnak, egymásba fonódnak: összefüggnek egymással. A hétköznapi életben sokféle magyarázatot keresünk és találunk az egyes jelek, illetve jelrendszerek jelentésével kapcsolatban. Valamint folyamatosan újraalkotjuk a jeleket. Voigt Vilmos (1990. 39.) szerint:

„találékonyak vagyunk a jelek és jelrendszerek kialakításában és újjáalakításában. Tamgáktól és tulajdonjegyeiktől ex librisig és kacskaringósan egyéni („miniszteri”) aláírásig, néhány ruhadarabból összeállított újszerű és hódító öltözetekig, új termékek fantáziáneveikig vagy rajzfilmekben egy-két vonással jelzett állat- vagy robot-szereplőikig, akiknek azonban azért emberi jellemvonásait is jól tudjuk érzékeltetni – se szeri, se száma a sikerültnek tekinthető jelezési folyamatoknak.”

¹ A dolgozathoz, a gondolkodáshoz és az anyaggyűjtéshez nyújtott segítségért köszönet illeti a Bolyai Önképző Műhely hallgatóit, valamint Dede Évát és Vargha Márkot.

A szemiotikai elemzésnek célja lehet a szemiotikai kultúrák, illetve egyes kulturális jellemzők változásának, összefüggésének a kutatása. Ebből pedig a szemiotikai kultúra, szemiotikai tudatosság szintjének emelése is következik. Voigt Vilmos (1990. 39.) szerint:

„ehhez a spontán jelalkotási és –befogadási folyamathoz ritkán társul teoretikus szemiotika, mivel a múltban sem volt akadály mondjuk a tenyérjóságnak vagy a francia forradalom ünnepélyei megrendezésének, hogy csak alkalmazott és nem szaktudós szemiotikusok álltak rendelkezésre. Mégis azt vélem, hogy napjainkban lehetséges lenne a szemiotikai kultúra magasabb szintre emelése a kultúra köznapi értelmében (vesd össze lakáskultúra): amikor ez az adott körülmények és feltételek értelmes használatát jelenti. (Új bekezdés.) Ehhez azonban a szemiotika oktatására, illetve szemiotikai *nevelésre* lenne szükség.”

Szemiotika és nyelvi jelenségek

A nyelvtudomány kedvelt témája az élő, használt nyelvek változásának a kutatása (pl. Benkő 1988. 31–182). A változások okait és útjait most nem vizsgálva, főként szemiotikai (jel-jelentés, jel-jelhasználát) értelemben a következő változásmódokat tapasztalhatjuk:

(a) Az alapeset az, hogy a jelölt (jelenség, dolog, valóságdarab, denotátum, „D”) és a jelölő (szemiotikai jelölő, forma, jeltest, „F”) csak egymásra vonatkozik.

Ábrázolva:

$D \leftrightarrow F$

Ilyen „alapeset”, vagyis a dolog és a forma közti „harmónia” viszonylag ritka, leginkább csak egy szinkrón időpillanatban létezik, mert nehezen elképzelhető az, hogy egy dolog és a rá vonatkozó nyelvi forma az idő folyamán változatlan marad. A változás azonban önmagában időfogalom, s diakrón értelemben csak a további esetek elképzelhetőek.

(b) A dolog megváltozik ($D1 \rightarrow D2$), a jelölő (F) továbbél.

Ábrázolva:

$(D1 \rightarrow D2) \rightarrow F = J$

Példa erre a kenyér. Ma is, ha a kenyérről gondolunk, alapvetően „mindennapi táplálékunk” jut eszünkbe. Ha alaposabban belegondolunk, akkor a kenyér lehet búza, kukorica, rozs stb. alapanyagú, egy- és félkilós, szeletelt, különféle formájú. A 19. és a 20. században Magyarországon a házi kenyérnek a nyersanyagában és készítményében sokféle változata alakult ki. (MNL. 3/142.) A kenyér a magyar nyelvben ősmagyar kori jövevényszó, finnugor előzményre nem lehet visszavezetni (TESZ. 2/446.), korábban egészen másfajta jellegű táplálékra vonatkozott. Az etimológiai szótár így mutatja a változást:

(aa) kásaféle, darából készült ételféleség

Ebből fejlődött (már a magyar nyelv dokumentumokkal igazolható életében) a következő két (illetve most nem érintett többi) jelentés:

(bb) gabonalisztból sültt enivaló

(cc) az élet fenntartásához szükséges táplálék

Tehát a dolog megváltozott, a szó (bár az is változott) megmaradt. Ez nevezhető tipikus, fő nyelvi változási folyamatnak.

(c) A dolog változatlan marad (D), ám a jelölő (F1 → F2) megváltozik.

Ábrázolva:

D = F2 (F1 -><- F2)

Tipikus esete az, amikor egy korábbi szókészlet valamilyen hatásra kicserélődik. A folyamat rendszerint sok fázison megy át, végső soron része lehet a nyelvcserének.

Könnyű példát találni erre a szinonimák világában, vagy más hatóerők nyomozása közben a határon túli magyar nyelvhasználatban. Például:

(aa) tréning(ruha) (F1) -><- mackó(ruha) (F2), melegítő (F3), jogging (F4), tyepláki (F5) (szlovákiai magyar)

Végül a legtöbb eset olyan, hogy mind a dolog, mind pedig a nyelvi forma folyamatosan változik, pontosabban több nyelvi forma él egymás mellett (párhuzamosan, felcserélhetően) a földrajzilag és kulturálisan tagolt társadalomban, s ebből kifolyólag nyelvi megértési zavarok támadnak:

(d) A dolog is folyamatosan változik (D1 ~ D2 ~ D3), a nyelvi forma is több alakban (alakváltozatban, illetve szinonim formában) él (F1 ~ F2 ~ F3).

Ábrázolva:

D1 ~ D2 ~ D3 =/~ F1 ~ F2 ~ F3

Jó példa lehet erre az égetett szeszes italok jellegének (dolog) és nevének (forma) folyamatos alakulása a magyar nyelv történetében. A történeti terminusokat, előfordulásuk időszakát, valamint a jelentéseket egy korábbi tanulmányomban összefoglaltam (Balázs 1991. 55.):

terminus	előfordulás	jelentés
aqua vitae, aquavita, akovita (17. sz.)	14. sz.	borpárlat gabonapárlat gyümölcspálinka +
crematura,	15. sz.	+

crematum

égettbor, égetett bor	1570.	1570	1766	1658
pálinka	1630	17. sz.	1668	1684 szilvapálinka
tótpálinka	17. sz.		+	
kogyi, gugyi	17/18. sz.	+	+	+

Kifejtés: a pálinka megnevezései

A 14. század elejéről van adatunk az első, magyarországi égetett szeszes italra, az *aqua vitae*-re. Praevotius, a páduai egyetem tanára 1656-ban megjelent munkájában (Opera medica, Frankfurt) írja, hogy Károly Róbert (1288–1342) felesége, Erzsébet királyné köszvényét rozmaringos *aqua vitae*-vel gyógyította (Kárpáti 1979). Több szerző említi az *aqua vitae reginae Hungariae*-t, azaz a magyar királyné „életvizét”. Ez föltehetően borpárlat lehetett, s a szövegből egyértelműen következően gyógyszerként alkalmazták. Az elnevezés biztosan, talán a termék is az Anjouk olasz kapcsolatai révén jutott el Magyarországra. De ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy „népi” környezetben másféle lepárló eljárás létezett volna. Maga az *aqua vitae* szó *akovita* formájában a 20. századig élt.

A második legkorábbi terminus ugyancsak latin eredetű. 1438-ban Bártfa város számadáskönyvében írják latinul, hogy a város *égettbor*t főző üstjei mellett dolgozók természetbeni juttatásként sört kapnak. Ezek szerint a 15. században Bártfán már iparszerűen készítették égettbor. Más adat szerint 1439-ben Pozsonyban az égettbor élvezeti cikknek minősül. Tehát ekkor már szélesebb körű elterjedésről és a gyógyszert meghaladó funkcióról van szó.

Tehát az első széles körben elterjedt magyar kifejezés az égetett szeszes italra az *égettbor*. Írásos formában 1570-ben bukkan föl: "Myhal deak... Mindenkor Montha hogy penze Ninchen hane(m) Egethet Bort ad ely es megh aggya". Az égettbor szó keletkezésekor nyilvánvalóan égetett borról, azaz borpárlatról van szó. Később, jelentésáttelével mást is jelentett. *Égettbor* szavunk, csakúgy, mint a kölcsönzött *pálinka* szó jelentésköre fokozatosan bővült, végső soron mindhárom alapanyagú (bor, gabona, gyümölcs) égetett szeszes italra vonatkozott. Az 1570-ből származó égettbor adatunk azonban még egyértelműen borpárlatot jelentett. Egy 1722-ből származó idézetben esetében már ingadozik a jelentés: „Kenyérgabonából tilos éget bort vagy palyinkát főzni”.

Természetesen a gabonapálinka sem egészen új jelenség Magyarországon. Mátyás király egyik 1459-es leiratában elítéli, hogy egyesek „gabonából - mint

mondani szokták - lombiktól fellengített bort gyártani merészkednek". Az új típusú pálinkafajtát eleinte *crematum*, *crematura* névvel jegyezték. A történeti-etimológiai szótár adatai között az első *pálinka*-előfordulás 1630-ból szerepel. Ugyancsak e helyen egy 1668-as adat szerint a pálinka még egyértelműen gabona alapanyagú szeszes ital: "az borsöprőből égett bort, gabonából, árpából pedig pálenkát főzessen". A szó a nyelvtörténészek szerint közvetlen szlovák átvétel, tökéletesen megegyezik a szlovák *pálinka* szóval, a magyarból pedig átkerült a románba is (*palinca*). A szó észak felőli terjedését tükrözni látszik az a tény is, hogy Erdélyben a legutóbbi időig fennmaradt a pálinkára vonatkozó régi magyar szó, az *égettbor*, míg az ország többi részén a *pálinka* szó vált egyeduralmukodóvá, és a gabonapárlat jelentése hamarosan kiterjedt a gyümölcs- és borpárlatokra is. Ugyancsak tükrözi a gabonapálinka eredetét a *tótpálinka* kifejezés.

A harmadik alapvető égetett szeszesital fajta, a gyümölcspálinka kis késéssel, de a gabonapálinkával párhuzamosan tör utat Magyarországon. Zolnay László szerint a 15. század végén már megpróbálkoztak Budán a gyümölcspálinka-készítéssel, de ezt nem tudjuk más adatokkal alátámasztani. Az első, biztosan gyümölcspálinkára utaló adatot 1658-ból ismerjük. 1684-ben Thököly Imre számadásai között is egyértelműen szilvapálinkára való utalás szerepel: „néha szilvából is jó égett bort vagy pálinkát főznek, mikor ideje vagy az gyümölcsnek”. Mátyus István 1787. évi följegyzéseiben a gyümölcspálinka újabb terminusai bukkanak föl: „Hallottam hiteles emberek felvetéséből, hogy mikor ennek a gyümölcsnek (ti. a szilvapálinkának B. G) bő termése vagy, könnyen készülhet Erdélyben ötvenezer veder szilva égettbor, vagy amint néhol hívják *Gugyi*, vagy mai tisztesebb neve *silvórium*. A *gugyi* ~ *kogyi* egyébként már 1697-ben Debrecenben fölbukkan: „égettboros asszonyok által arultatni szokott égett borral összeelegyített rossz, haszontalan *kogyi* vagy pálinka. A *gugyi* ~ *kogyi* szó néhol máig él, jelentése rosszabbodott; mindenféle rossz pálinkára használják. (Balázs 2003. 21–25. nyomán.)

Korhoz kötött fordulatok

A nyelvi változások sokrétűségét a frazeológiai egységek változása még inkább árnyalja. A nyelvben használt állandósult szókapcsolatok óriási mennyiségben őrizték meg a korábbi, gyakran már elfeledett hagyományt. Az egyik új helyesírási szótárból a következő szavak maradtak ki: általcikázik, apróbojtorján, áteresznyílás, autóbaba, bürge, ciklopsz, homlokbetű, légykő, lemezkályha, műékszer, névrag, normacsáló, úttörőotthon.² Számos alkalommal előfordul, hogy egy-egy szó, kifejezés értelme ma már nem világos mindenki számára.³

² A szójegyzéket Mártonfi Attilának köszönöm.

³ „Valamirevaló tinédzser tizenöt-húsz éve szinte magától értetődőnek vette, hogy palánkjeggyel próbál bejutni a budapesti strandokra – ez többnyire sikerült is neki -, noha a hivatalos belépőárak nem vágtak húsba. A palánkjegy ma már nem megy annyira, sőt egyre kevésbé (sokan talán a szót sem ismerik)...” Bárkay Tamás: Alig ismerik a palánkjegyet. Népszabadság, 2004.08.09.

E példák alapján alkottam meg korábban a „korhoz kötött fordulatok” (Balázs 2001. 132.) terminust.

korhoz kötött fordulatok

Leesett a tantusz?

Ahogy az állandósult szókapcsolatok esetében sem adunk (esetleg csak tréfából) a szó szerinti jelentésre, úgy kell eljárunk a „korhoz kötött” fordulatokkal is. Ezek vagy egészükben, vagy egy elemükben egy letűnt korszak emlékeit őrzik: a forgalomból kivont pénzfajtát, érmét, korábbi, „legendás” árák emlékét. Mint kortükröző elemek, továbbra is színesítik a stílust, s bizonyos megszorításokkal mai környezetben is használhatók. További példák: *Nincs egy krajcárom se! Nincs egy fillérem se! Nincs egy lyukas kétfilléresem se! Lecsaplak, mint a taxiórát!* Szókapcsolatokban: *húszfilléres rajzlap; kettőnyolcvanas kolbász; háromhatvanas kenyér.*

Kifejtés: út és utca

Budapest egyik főútja (főutcája?) a Rákóczi út. Folytatása a rövidebb, de ugyanolyan széles Kossuth Lajos utca. Ennek folytatása a még rövidebb és szintén ugyanolyan széles Szabad sajtó út. Mi a különbség akkor az út és az utca között?

A legújabb értelmező kéziszótár szerint az út (ÉKSz.2 1397.): „A szárazföldi közlekedés számára épített, nagyjában egyenletes szélességű sáv.” És azt is hozzáteszi: „nagyobb, forgalmas utcák nevében” pl. Rákóczi út.

Ám akkor miért nem út a Kossuth Lajos utca? Mi az utca specifikuma? A szótár szerint (ÉKSz.2 1399.): „Városban, falun kisebb közlekedési útvonal, amelyet legalább részben házak (esetleg telkek) szegélyeznek.” Akkor tehát eredetileg és szótártanilag az út hosszabb, szélesebb, forgalmasabb „sávot”, az utca kisebb (rövidebb) közlekedési útvonalat jelöl.

De mi a hosszú és mi a rövid? Mi a nagy és mi a kicsi? Képes-e ilyen bizonytalanságok megragadására, tükrözésére a nyelv – jelen esetben az út és az utca megnevezés segítségével?

A budapesti Váci út és a Váci utca között igen fontos, és a szótári meghatározásnak megfelelő megkülönböztető jegy az utótag. A nagy, széles és hosszú Váci út a XIII. kerületben kezdődik, míg a keskeny, s ma már csak sétálásra igénybe vehető Váci utca a Belvárosban, az V. kerületben van. Az első természetesen a „belső” Váci utca volt, a város kiterjedésével jött létre a „külső”. Manapság többen összekeverik a kettőt, és óráig bolyonganak a városban.

Törvényszerűnek tűnik, hogyha egyszer valami út vagy utca lett, s közkeletűvé vált, a világ (a körülmények) megváltozása után nyelvi formáját aligha tudjuk megváltoztatni.

A jelentések változását, átrétegződését, és a mai köztes állapotot további példák mutatják. A Fiumei útnak az Orczy út a folytatása, mindkettő körülbelül

ugyanolyan széles és forgalmas. Ám a legalább annyira széles és forgalmas Baross utca keresztezi őket! Budapesten tíz Baross utca van, kicsik és nagyok, rövidek és hosszúak, csak abban egyek, hogy mind utca!

Az Andrassy útról ugyanannyi sáv vezet tovább a József Attila utcába. Zuglóban pedig a Csömöri útnál hosszabb a Szugló utca. Nevezett utcát szinte kivétel nélkül utcák keresztezik, illetve egyetlen út, amely nem hosszabb és jelentősebb nála, illetve a többinél: a Cinkotai út.

Valaha persze létezhetett egy rendszer, amelyben az út a nagyobb, a forgalmasabb, az utca a kisebb, kevésbé jelentős volt. De azután a települések fejlődése megváltoztathatta az utak-utcák értékrendjét, főutcából mellékutca lett és fordítva, megjelölésük viszont maradt.

Bizonyára fonetikai okok (hangtani kötődés, „rögzülés”) is közrejátszanak az út ~ utca megnevezésekben. Aki egyszer megszokta a Kossuth Lajos utca dallamát, az aligha tudja elképzelni, hogy Kossuth Lajos út!

De más nyelvi (összetétel, frazeológiai jelenség) ok is beleszólt a keveredésbe. Az utat keresztező út a keresztút? Így aligha mondjuk, a keresztút ma inkább válaszút, illetve a Jézus szenvedéseit bemutató kép- vagy domborműsorozat. Az utat, utcát inkább a keresztutca keresztezi, akkor is, ha nevezetesen az éppen út. Tehát ha egy utat út keresztez, akkor azt nem nevezük keresztútnak, inkább keresztutcának. Merthogy az útnak a sarka sem útsarok, hanem utcasarok. Így utca lehet az útból.

Az is érdekes, hogy az útnak aligha van úttáblája, annak bizony utca- vagy utcanévtáblája van. Pl. „Kicsérélték az utcanévtáblákat a Thököly úton.” És ha még díszkutatokat és padokat is kitennének (a példa kedvéért) a Bartók Béla útra, akkor azok nem útbútorok, hanem utcabútorok lennének. Korábban a József utcában és a Tavaszmező utcában ácsorogtak az utcalányok, most a Thököly úton találhatóak, s ettől nem váltak útlányokká. Ahogy az utcaseprő sem lesz útseprő, ha véletlenül kitéved a Csömöri útra. Az útkarbantartó vállalat pedig nem utcakarbantartó. Tudvalévő, hogy úton is lehet utcabált rendezni. Nincs utcaadó, utcadíj, legföljebb útagó vagy útdíj.

Vannak olyan utcanevek, amelyek egyaránt előfordulnak út és utca utótaggal (Thököly út és Thököly utca, Liszt Ferenc út és utca), mások csak egyetlen formában (Budapesten kilenc Kossuth Lajos utca van, hat Vas Gereben utca, számost Temető és Tompa utca, de egyik sem út – nyilván a már említett hangtani „rögzülés” törvényszerűségének megfelelően).

Tehát megállapíthatjuk, hogy ma már az út nem feltétlenül út, az utca pedig nem feltétlenül utca, hanem függetlenül annak földrajzi, városképi jellegétől lehet „a szárazföldi közlekedés számára épített, nagyjában egyenletes szélességű sáv” út is, utca is.

Kifejtés: földszint és emelet

A nyelvekben megőrződnek olyan régiségek, amelyeket megszokásból használunk, többnyire föl sem figyelünk rájuk, néha azonban félreértéseket

okozhatnak. A vasútállomásokon mindannyian halljuk: „A vonat minden állomáson és megállóhelyen megáll.” Holott az állomás és a megállóhely közötti különbség egyre inkább elmosódik. A menetrendben például csak „állomások mutatója” szerepel. Köztük vannak a megállóhelyek is. No meg a pályaudvarok, a feltételes megállóhelyek stb. is.

Különösen szakszervezeti vezetők kedvelik ezt a megfogalmazást: „bérből és fizetésből élők...” Pedig ma már elég nehéz különbséget tenni e kettő között. Történetileg az állami alkalmazottaknak járt a bér, a munkásoknak a fizetés. Ha pedig megpróbáljuk a különbségtevést, akkor mi a helyzet a különféle támogatásból, járadékból, ösztöndíjból stb. élőkkel... A kifejezés frazémává vált.⁴

A mindennapi élet gyakori kifejezése: „ingyen és bérmentve...” Használjuk így is: „Én ingyen és bérmentve adok neked tanácsot.” Eredete a postai szolgáltatással kapcsolatos. Postai szempontból lehet különbséget támasztani az ingyenesség és a bérmentesség között, de a címezettnek csak az lényeg, hogy a levél ingyen jött. Vagy bérmentve.

A régebbi bérházaknak többnyire volt pincéje, földszintje, emeletje, esetleg padlása (tetőtere). De nemcsak ezek. Mert hogy Magyarországon – és talán még néhány szomszédos országban – kicsit elbonyolította történelem a lakóházak szintjeinek megnevezését. Egész biztos, hogy legalul van a pince. A szótár szerint (ÉKSz.2 1081.): „Épületnek föld alatti helyisége”.

De utána helyet kaphat, sőt a pince helyén is lehet egy másik szint, az alagsor, vagy más szóval a szuterén (ÉKSz.2 1290.): „Alagsor”, egy másik szótár szerint: „a fölszint alatti helyiségek szintje”.

Ezután következhet maga a földszint: az épületnek a föld „színevel” nagyjából egy vonalban lévő szintje, tehát az a szint, ahol – többnyire – megközelítjük a lakóházat. Sok országban ez a földszint az első szint, másutt nulladik szint, nálunk többnyire földszint. Azt gondolnánk, hogy most már minden rendben, indulhat az emeletek számozása. Ám ez sokszor csak léha ábránd, mert találkozhatunk magasföldszinttel is (ÉKSz.2 854.): „Többszintes épületben rendszerint az alagsor fölé épült, a földszint szokványos magasságát meghaladó szint”.

A bonyolultságot fokozza a nagyon sok helyen meglévő félemelet, amely egyébként semmiben sem tekinthető félnek (sőt nagyon sokszor az utcai szint magasabb volta miatt a félemelet két egyéb emeletnek is megfelel – mint a bölcsészkar korábbi, Piarista közti épületében). De mi a félemelet a szótár szerint? „A földszint és az első emelet közötti szint.” A meghatározás világos, de mitől fél a félemelet?

A megnevezési zűrzavar miatt sokszor gondba esünk. Szerencsétlen esetben már négy szintet megtettünk, azaz beléptünk az alagsorba, majd a fölmentünk a földszintre, majd következett egy magasföldszint, majd egy félemelet – és még csak azután következik az első!

⁴ Egyelőre nem került bele a szólás- és közmondástárakba.

Lift esetén további bonyodalmak adódnak ebből. Igyekszünk a második emeletre, de az nem a második, hanem a negyedik vagy az ötödik gomb. Vissza szeretnénk menni a földszintre, de a kijárat vajon a földszinten, a magasföldszinten, esetleg az alagsorban van?

De miért is alakult ki ez a bonyolult és többnyire nem következetes rendszer? Úgy tudom, hogy a régi („békebeli”) adózással függött össze. Az emeletes házakat az emeletek száma szerint adóztatták, s így a leleményes építészek alagsorral, magasföldszinttel és félemelettel váltották ki az emeleteket. Így van, vagy nem így, nem tudom. De érdekes nyelvi tükre a történelemnek, valamint jól mutatja a különféle szemiotikai rendszerek egymásra rétegződését.

Számozási rendszerek

A nyelvi rendszerek után különféle számozási rendszereket tekintek át. Ezekben még nagyobb szerepe van a spontaneitásnak, a helyi szokásoknak, a történeti változásoknak. A telefonszámok „hossza” az idővel egyre nő: kezdetben nyilván elég volt néhány számjegy, amely a 20. század második felére vidéken öt, Budapesten hat számjegyre kúszott föl. És természetesen megjelentek az „előszámok” (körzetszámok) is. Jelenleg a vidéki számok hat-, a pestiek hétjegyűek. A mobiltelefonok elterjedése már egy évtized alatt megsokszorozta a számokat, a korábbi hatjegyű számok hétjegyűekké váltak, sokféle tagolási mód terjedt el, az előhívószámok pontosan jelezték a szolgáltatókat. A „számhordozhatóság” bevezetésével ez az információ megszűnt, a mobiltelefonok száma előtt lévő 20-as, 30-as vagy 70-es szám ma már nem jelenti azt, hogy az illető melyik szolgáltatót hívja (hiszen korábbi számát az előhívószámmal együtt tovább viheti az ember). Ez a jelenség is jól mutatja, hogy egy korábbi tiszta, világos rendszer hogyan válik kevertté, kiismerhetetlenné.

A telefonszámok tagolását korábban a helyesírási szabályzat nem akarta meghatározni. Kialakult többféle „vállalati” tagolási rend, és a számok jellegéből adódó egyéni tagolás. Az új helyesírás már ad tanácsot erre vonatkozóan is.

258 456 vagy 258-456

321 1498 vagy 321-1498

06 52 321 448

00 36 1 221 1958

06-70/455-0498 vagy 06 (20) 203 5267

Illetve:

06 30 155 33 33 stb.⁵

A gépkocsik rendszámablájának feliratozása ugyancsak tükröz korszakokat, s a mai rendszer is őriz valamit a korábbi rendszerekből. Elvileg tovább él az, hogy

⁵ Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila: Helyesírás. Osiris, Budapest, 2004. 418-419.

a betű és számkombinációk lineárisan előre haladnak (és a kombinációk száma fogy), de a buszok megjelölése például kötött, a taxik sárga alapú rendszámot viselnek, s a rendszert bonyolultabbá teszi az egyénileg kitalálható és megvásárolható rendszámok köre. Pl. FTC-001 vagy Emike 92.

A helyesírás megpróbált rendet teremteni a római szám : arab szám megjelölések dzsungelében is. A fő irányzat az, hogy a római számok visszaszorulnak (különösen a magasabb, ötven fölötti értékekben, hiszen radikálisan csökken azok száma, akik egyáltalán ismerik ezeket a számokat). A helyesírási ajánlások ellenére meglehetősen nagy a változatosság (összevisszaság) a könyvfejezetek, az iskolai osztályok, évszázadok megjelölésében. Például az ajánlások ellenére nem világos, hogy ha valaki II/a osztályba jár, az általános vagy középiskolát jelent-e. Ugyanis mindkettőt jelentheti.

A keltezés (dátumírás) a technikai eszközöknek (digitális óra) és az idegen nyelvi (írás) sajátosságoknak megfelelően sokféleképpen fejlődik; ma is sok változatban ismert.

1994. június 16.

1994. VI. 16.

1994. 06. 16.

1994-06-16

Kommunikációs gondot leginkább az élelmiszereken kötelezően feltüntetett szavatossági lejárati időpont megjelölése okoz – ha a magyaros és a fordított idegen forma egyaránt érvényes időpontot mutat. Pl.

Minőségét megőrzi: 02.06.05.

A félreértések elkerülésére sok helyen feltüntetik: (nap, hónap, év); illetve, ha ezt elfelejtik, akkor a vásárló egyéb – világra vonatkozó – ismereteiből egészíti ki a hiányt. Pl. a kefir aligha tárolható éveig, tehát akkor nem 2002-re, hanem 2005-re vonatkozik a felirat.

Ma már végtelenségig elbonyolított (természetesen logikailag, etimológiai levezethető) az öltözködéssel kapcsolatos számrendszerek. Más rendszer szerint számozódik a fej-, az ing-, a nadrág- és a cipőviselet, ráadásul vannak európai és tengeren túli, de még egyéb szempont szerint (a mellbősnél a férfiaknál 8 cm levonnak) is tagolt számozások. Egy-egy áruházban átszámítási táblázatokat találhatunk, de a számok jelentését többnyire nem ismerjük, azaz elmondható, hogy a számok jelentése nem motivált.

A fokozatok megjelölése a hétköznapi ember számára nem világos. Nem lehet tudni, hogy a fokozás a kisebb-nagyobb vagy éppen fordítva az nagyobb (jelentősebb)-kisebb (jelentéktelenebb) skála szerint halad-e. Pl. elsőfokú viharjelzés, másodfokú égési sérülés, harmadfokú árvízvédelmi készültség.

Mégis ezeket a fokozatmegnevezéseket rendszeresen használja a média. A köznyelvben ugyanis az első a kiemelt, a kiváló, a harmadik a mellékes.

Az egyes embert azonosító számok világát ugyancsak mérhetetlenül elbonyolították. Korábban volt a személyi igazolvány szám és a személyi szám (a kettő közötti különbségtétel sem egyszerű), ezután adatvédelmi (!?) okból sokféle nyilvántartási számot vezettek be, amelyeknek még a megnevezése is állandó félreértések, kommunikációs zavarok forrása. Az adóazonosító jel és az adószám százezreknek okoz félreértést, s ha meg is jegyeznék, teljesen fölösleges, mert újabb és újabb számokkal bombázzák az állampolgárt: TAJ-szám, útlevekszám, munkahelyi azonosító szám, bankszámlaszám (külön a vállalkozásnak), bankkártyaszám (furfangos PIN-kódokkal), azonosító kód, titkos kód, elektronikus aláírás (tulajdonképpen ugyancsak egy számkód), s mindez nem elég a hivataloknak, azért csak oda kell még írni, hogy anyja neve, születési ideje és helye stb.

A közlekedési számrendszerek olykor világosak, olykor áttekinthetetlenül bonyolultak. Magyarországon még van némi logika a főutak számozásában. A térképszemléletet és az óramutató járását mutatja a főutak 1-től 8-ig való számozása. A MÁV vonalak és kisvasutak pályaszámozása rendszerszerű, és a szakembereknek sokat is jelent, de a vonalak ritkulása, a nyilvántartás módosítása a laikus számára kiismerhetetlen rendszert teremtett. Ez talán nem is baj, mert a laikus aligha szám alapján tartja „számon” a MÁV vonalait, a fővárosi közlekedésben azonban érdemes lett volna rendet tartani vagy teremteni.

A budapesti villamosok számozása logikusan indult. A páros szám az egyik, a páratlan a másik céget jelentette. A villamosok számozása 1–69 közé esett a pályaszakaszok folyamatos kiépülésével. Azonban idővel egyes szakaszokat megszüntettek, másokat átalakítottak, összevontak, úgyhogy a rendszer mára tökéletesen összezavarodott. Ha Pest három nagy kereszt-, illetve körirányú villamos vonalát nézzük, akkor belülről kifelé haladva a 2-es jár a Duna parton, a 47-es és a 49-es a „kiskörúton”, a 4-es és a 6-os a Nagykörúton, az 1-es a Hungária (és egyéb) körúton, míg nemrég létrejött a külső (Nagy Lajos király út, Fehér út stb.) 3-as villamos. A villamos vonalak számozását olykor a politika is befolyásolta. A 33-as villamos állítólag a NOSZF (korábbi helyesírás alapján: Nagy Októberi Szocialista Forradalom) 33. évfordulóján, 1950-ben indult. Az 56-os villamos nem 1956-ról kapta számozását, mégis „provokációgyanús” lehetett.⁶

Köztudott a trolibuszok számozásának kialakulása is. A városi mitológia szerint azért 70-es az első pesti trolibusz, mert 1949. december 21-én, Sztálin 70. születésnapján indult útjára, mások ezt csak „belemagyarzásnak” tartják, s egyszerű okkal (a villamosok számozása 69-ig tart) magyarázzák a 70-est.⁷

⁶ Boros Géza: 56-os villamos. Élet és Irodalom, 2004. november 5. 26.

⁷ Uo.

Valóságos rejtvény az egyes IC-knek (Intercity) a helyszámozása. Pedig fontos dolgról van szó. Egyes emberek szeretnek ablak mellett, menetiránnyal szemben vagy éppen négyes ülésen, asztalnál ülni. Az alapmintázat ma (a négyes ülésekkel tagolt elrendezésben) így néz ki (a rendszer az I. osztályból kiindulva érthető meg):

I. osztály

1 3	folyosó	5
2 4	folyosó	6

II. osztály

1 3	folyosó	7 5
2 4	folyosó	8 6

(És természetesen így tovább: 21, 31, 41... stb.) Vagyis ezek szerint az 1, 2 és az 5, 6 az ablak melletti ülés, míg a 3, 4. és a 7, 8. a folyosó melletti. Ha azonban a folyosó oldalt van, akkor az 1. és a 2. ülés van az ajtónál, míg a 5. és a 6. ülés van továbbra is az ablaknál.⁸ Valójában elképzelhető lenne egyszerűbb rendszer is, amelyben például a páros számok az ablakmellettséget, a páratlanok az egyéb üléseket jelölnék. Mint hamarosan látni fogjuk, a bal-jobb felosztást a házszámozások (többnyire) követik.

Kifejtés: házszámozás-rendszerek

Ha egy új, ismeretlen címet keresünk,⁹ mindennapi tapasztalatunkat állítjuk hadrendbe, hogy a címet a lehető leghamarabb megtaláljuk. Edward T. Hall (1980. 151.) szerint:

„Igen távolra mutat a helyes térbeli tájékozódás iránt érzett igényünk; végső soron létfenntartásunk és lelki egyensúlyunk függ tőle. Aki nem tud tájékozódni a térben: pszichotikus.”

Ezt a zavart mindennapi tapasztalataink megerősítik. Egy újságcikk szerint:

„Sokba kerülne, és rengeteg gonddal járna a lakótelepi házak kaotikus számozását megváltoztatni. Budapesten évente több tucat, újraszámozást kifogásoló panaszt bírál el a közigazgatási hivatal.”¹⁰

⁸ <http://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/miert/m01/121.html> 2004.10.04.

⁹ Szép szociológiai, antropológiai, kommunikációelméleti, egyszóval szemiotikai feladat lenne egy biciklis vagy pizzafutár, esetleg egy taxis faggatása a címekről.

¹⁰ Kálmán Attila: Kaotikus házszámozások. Népszabadság, 2003. szeptember 25. És: <http://www.nepszabadsag.hu/Default.asp?DocCollID=133795&DocID=117934>. 2004.06.04.

A budapesti utcák számozását egy 1989-ben hozott (még tanácsi) rendelet szabályozza:

„a házsámozás esetében nincs különbség fővárosi, illetve kerületi tulajdonú vagy kezelésű utca, út vagy éppen tér között. A házsámokat és az azokkal kapcsolatos változtatásokat minden esetben a kerületi jegyző állapítja meg.”¹¹

Az írásból egyértelműen kiderül a budapesti házsámozási rendszer (amelyet egyébként a jogászokon és önkormányzati tisztségviselőkön kívül eddig is csak a szemiotikusok méltattak figyelemre,¹² s egyetlen szó sem esik róla az oktatásban):

„Csegezi Andrásné szerint alapelőírás, hogy a Dunára merőleges utcák, utak számozása a folyóhoz közelebb eső pontjától kell kezdődnie. A Dunával párhuzamosak esetében a rendelet megkülönbözteti Budát és Pestet: e szerint előbbinél a számozás a Lánchídhoz közelebb eső, míg utóbbinál a Rákóczi úthoz közelebb eső végétől kezdődik. (Ez alól természetesen a körutak a kivételek.¹³) A tereken a számok az óramutató járásával ellentétes irányba nőnek. Ami pedig a páros és a páratlan oldalakat illeti, a számok növekvő irányában minden esetben az utca bal oldala a páros, jobb oldala pedig a páratlan számozású.”¹⁴

Persze probléma azért bőven akad. Ha a házak közötti üres telket beépítik, s annak korábban nem volt számozása, akkor „alátöréssel”, vagyis perjellel és betűvel oldják meg a számozást (4/a). Másik érdekesség, ha egy utcának csak egy beépített oldala van: ilyenek például a rakpartok, illetve a vasútvonalakkal kettéválasztott utcák (pl. a cinkotai Szabadszél út, amelynek a „páros” oldala Barátság út, vagy a Szuglói körvasút sor, amelynek a másik oldala Rákospalotai körvasút sor), akkor a számozás folyamatos: 1, 2, 3... (Ami a rendszerből „kilóg”, és meglehetősen sok zavar forrása.)

Bár a fővárosi szabályozás eléggé általános magyar megoldás, eltérések, kivételek bőven akadnak. Lássunk ezek bemutatása előtt egy nemzetközi összevetést:

„Minden európai rendszer az útvonalakat hangsúlyozza, amelyeket névvel is ellát; a japánok csak a keresztezési pontokra fordítanak gondot, és az útvonalakkal mit sem törődnek. Japánban csak az útkereszteződéseknek van nevük. A házakat sem térben, hanem időben viszonyítják egymáshoz: felépülésük sorrendjében számozzák őket. A japán sémák a központ felé növekvő hierarchiát hangsúlyozzák; az amerikai városterv jellege a külvárosok

¹¹ Uo.

¹² Én Voigt Vilmostól hallottam róla először.

¹³ Azok ugyanis az észak-dél irányt követik. B. G.

¹⁴ Lásd 10. jegyzet.

egyöntetőségében csúcsosodik ki, ahol utcahosszat semmi különbség az épületek között. Egy japán városrészben a környék első háza arra emlékezteti a 20-as házszám lakóit, hogy az 1-es számú házat építették először.”¹⁵

Több példa van arra, hogy a magyar rendszer sem következetes – még Budapesten belül sem (mint rögtön látni fogjuk), országosan pedig más rendszerek és keveredések is megfigyelhetők (még a japán rendszerre emlékeztető is, amely alapján mondhatjuk, hogy a mi számozási rendszerünk átmenet kelet és nyugat között). A budapesti házszámozási rendszert bonyolította a beépítettség, a telkek összevonása és szétbontása (Keresztúri út 7–9. vagy éppen 4/a.), az utcák átrendezése, a kerülethatárok megvonása, valamint rengeteg bonyodalmat okoznak a sarokházak, hogy akkor azokat melyik utca felől tekintjük és számozzuk, és különösen nagy zűrzavart okoztak az 1970-es évek lakótelep-építkezései, amelyek teljességgel felforgatták a városi utcák rendszerét.¹⁶ Szórványtelepüléseken (tanya, szerez település) nem is mindig van utca és házszám, ilyen helyeken sokszor a helyrajzi szám igazít el. Az említett újságcikk nyomán egy olvasó egészen különleges pesti jelenségre, az ötvenes évek hangulatát és beállítódását idéző „éberségi házszámra” hívja fel a figyelmet.

„Fiatalabbak kedvéért: a normális házszámozás célja az, hogy a megjelölt házat minél könnyebb legyen megtalálni. Az éberségi házszámozás célja ezzel szemben az, hogy az így megjelölt házat ne találhassa meg 'az ellenség', vagyis ne találják meg 'az imperialisták ügynökei”. Ahogy akkoriban egy lelkes szónok nyomán egymás között emlegettük: hogy abba a házba az ellenség keze ne tehesse be a lábát. (Új bekezdés.) A Budapesti III. Kerületi Bíróság szép szocreál épülete (...) a Miklós utca 2. szám alatt áll. Már majdnem azt írtam, hogy a 2-es szám alatt található, pedig hát a dolog lényege éppen az, hogy nem található. Ennek érdekében ez a 2-es ház az utcának azon az oldalán helyezkedik el, amelyik páratlan oldalként indul. Ez a bal oldal. Az, hogy az utcának a jobb oldala a páratlan, csak Budapest régi 14 kerületére igaz. Óbudának, mint minden korábbi szatelit településnek, külön, saját rendje van a házszámozásban. (...) tehát a Miklós utca bal oldala az 1-es számmal kezdődik, majd jönnek szabályos sorban a további páratlan számok, egészen 15-ig. Akkor – tehát a 15. után – következik a bíróság, a 2. szám, majd a Máltai Szeretetszolgálat székháza, a 32. Ezután egy, a Miklós térről számozott iskolaépület jön. Az utca hátralévő

¹⁵ Edward T. Hall, 1980. 152.

¹⁶ Kedvelt újságcikk volt egy időben, hogy a gyerekek, de a felnőttek sem találnak a háza a sok egyforma ház között, a házszámok pedig logikátlanul követik egymást. Aki járt már lakótelepen házszámot keresve, igazolhatja ezt. A házszámozás az épületek között sokszor megtörik, nem világos, hogy mi tekinthető a ház elejének vagy hátuljának stb.

kétharmadán már nincsenek házszámok, az ottani házak már mind a szomszédos utcákról számozódnak.”¹⁷

A bal : páros–jobb : páratlan rendszer elterjedt, de egyáltalán nem általános Magyarországon. Már a Budapesttel szomszédos Érden sincs így, amelynek önkormányzati rendelete ekképp igazít el:

„14.§ Házsámozással még nem érintett, utcanévvel elnevezett közterületen a számozás 1-gyel kezdődik és a számok kihagyás nélkül emelkednek a közterülethez csatlakozó utolsó belterületi földrészig.

- a) A jellemzően vonalszerű közterület esetén (utca) a számozás növekedésének irányába nézve bal oldalon a páratlan, jobb oldalon a páros számokat kell alkalmazni.
- b) Egy oldalon beépített, jellemzően vonalszerű közterület esetén a számozás folyamatosan emelkedik (1, 2, 3 stb.) (...)
- c) Érd városközpont környezetében lévő, jellemzően vonalszerű közterület esetén számozása mindig a Polgármesteri Hivatal épületétől indulva emelkedő számozással történik. A város egyéb területein a Balatoni-Diósi-Budai-Velencei-Fehérvári, valamint Bajcsy Zsilinszky-Iparos út két fő tengelyvonalától kifelé, emelkedő számozással történik az ingatlanok házszámainak megállapítása.”¹⁸

Tolna településen pedig egy egészen másfajta házszámozási rend van. A házszámok a bal oldalon kezdődnek, folyamatosan növekednek, majd az utca végén megfordulva visszajönnek.¹⁹ Így elképzelhető, hogy a 2-es számmal szemben a 117. szám található.

Ha ezek után szemiotikailag össze akarjuk foglalni a magyar házszámozási rendszert, annak fő jellemzőit a következőkben látjuk:

- (a) az utcaszámozás meghatározott (de a lakosság számára rendszerint nem ismert) középpontból halad kifelé, ez egyben a település keletkezését, terjedését is mutatja,
- (b) általában megkülönböztetik a bal és jobb oldali számozást, a páros és páratlan számsorokkal, de a rendszer településenként eltérő,
- (c) egyedi sajátosságok földrajzi okból (egy oldalon való beépítés), városrendezési okból (összevonás, „alátörés”), történelmi okból (éberségi házszám), esetleg valamilyen helyi szokás maradványaként alakulnak ki.

Összefoglalás

¹⁷ Válas György: Éberségi házszám. Népszabadság, 2004. január 13. És: <http://www.nol.hu/cikk/142326> 2004.10.04.

¹⁸ Érd Város Képviselőtestülete 12/2000. (III.21.) ÖK. számú rendelete az utcanévről és a házszám tábláról, a házszámozás szabályairól. <http://195.56.110.181/doc/szervezes/rendelet.ns...> 2004.10.04.

¹⁹ <http://www.tolna.hu/modules.php2.name> 2004.10.04.

A dolgozatunkban felsorakoztatott nyelvi és számozási rendszerbeli példák jól mutatják a különféle szempontok, rendszerek és mintázatok keveredését. A történetileg létrejött, ám később összezavart, összekevert jelrendszerek sokszor okoznak kommunikációs zavart, nem segítik a tájékozódást, az eligazodást, a térbeli zűrzavar pedig bizonytalanságot, pszichotikus állapotot eredményezhet. Mindenkinek, aki egy meglévő rendszert megváltoztat, tudatában kell lennie az adott rendszer történetének, szabályszerűségeinek. A szemiotika tanít a művelődéstörténeti háttér, egyszersmind a rendszerszerűség megismerésére, alkalmazására. De szükség lenne további hálózat- és rendszerszervezési ismeretekre is.

Javasolható a szemiotikai rendszerekre való odafigyelés, illetve általában szemiotikai kultúra, a szemiotika oktatásának a terjesztése, amely sajátos – ma még alig kidolgozott – „jelpedagógiai” feladat.

Irodalom:

Balázs Géza, 1991. A magyar égetett szeszes italok történeti terminológiája és néprajzi összefüggései. 51–55. In: Hajdú Mihály és Kiss Jenő szerk.: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. (ELTE), Budapest

Balázs Géza, 2001. Magyar nyelvhelyességi lexikon. Corvina, Budapest

Balázs Géza, 2003. Pálinka a közös nyelvünk. Állami Nyomda, Budapest

Benkő Loránd, 1988. A történeti nyelvtudomány alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest

ÉKSz.2 = Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás. Főszerk.: Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004.

Hall, Edward T., 1980. Rejtett dimenziók. (Második kiadás.) Gondolat, Budapest

MNL. = Magyar néprajzi lexikon. 1-5. Főszerk.: Ortutay Gyula. Akadémiai, Budapest, 1977-1982.

TESz. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1-3. Főszerk.: Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967-1976.

Voigt Vilmos, 1990. Szemiotikai kultúra – a kultúra szemiotikája. KLTE, Debrecen, 1990. Néprajz egyetemi hallgatónak 4.